

सारांश

शीर्षक - धुनउगम रागांची निर्मितीप्रक्रिया

- १.१ **प्रास्ताविक** - संगीताचे शास्त्रीय, उपशास्त्रीय, सुगम, लोकसंगीत असे प्रकार आहेत. सर्वांना समृद्ध परंपरा आहे. यापैकी शास्त्रीय संगीतात 'राग' गायला जातो. या रागांची निर्मिती विविध प्रकारे झाली. यातला एक महत्त्वाचा स्रोत म्हणजे लोकसंगीत. लोकसंगीत ही शास्त्रीय संगीताची जननी आहे असे मानले जाते.
- १.२ **उपयुक्तता** - हिंदुस्थानात शास्त्रीय व लोकसंगीत या दोन टोकांच्या शैलींमध्ये अनेक साम्यस्थळे आहेत. दोन्हीला मोठी परंपरा आहे. या दोन्हीमधला परस्परसंबंध शोधणे व या तऱ्हेने दोन्हींचा सांस्कृतिक ठेवा जतन करणे आवश्यक आहे.
- १.३ **संशोधनविधान** - लोकधुनांमधून राग निर्माण होऊ शकतात का? कसे? या संदर्भात प्रस्तुत संशोधन केले आहे.
- १.४ **आढावा** - आता परंपरागत मानल्या जाणाऱ्या काही रागांचे मूळ लोकसंगीतात होते. गेल्या शतकात पं. कुमार गंधर्व यांनी या संदर्भात विशेष कार्य केले व ११ 'धुनउगम' रागांची निर्मिती केली.
- १.५ **उद्दिष्टे** - १) लोकसंगीतावर आधारित प्रचलित राग अभ्यासणे
२) देशाच्या विविध प्रांतांमधील लोकधुना अभ्यासणे
३) धुनउगम रागांची निर्मिती कशी होते हे शोधणे
४) नवे धुनउगम राग निर्माण करणे
- १.६ **गृहीतक** - हिंदुस्थानी संगीतातील शास्त्रीय संगीतातले काही राग लोकधुनांमधून उगम पावले आहेत. लोकसंगीत ही शास्त्रीय संगीताची जननी आहे.
- १.७ **संशोधन पद्धती**
- A) सामुग्री संकलन -**
- १) पुस्तके व रेकॉर्डिंग्ज या आधारे मी परंपरागत लोकसंगीतावर आधारित राग अभ्यासले. यासाठी वाचनालये, ध्वनिसंग्रहणे यांचा उपयोग केला.

२) इंटरनेट, प्रसारमाध्यमे, विविध प्रत्यक्ष कार्यक्रम याआधारे मी देशातील विविध ठिकाणच्या लोकसंगीताचा वेध घेतला.

लोकसंगीताच्या लोकधुना मिळविण्याच्या, ऐकण्याच्या व अभ्यासण्याच्या दृष्टीने मी माळवा, गोवा व कोकण, विदर्भ, केरळ येथील गावे व खेड्यांमध्ये फिरून तिथल्या काही लोकधुना ऐकल्या. प्रत्यक्ष field work करून त्या गोळा केल्या. (याचे ध्वनिमुद्रण मी केले.) लोकधुनांसंदर्भात कार्य करणारे विद्यापीठाचे विभाग, संस्था, मान्यवर व्यक्ती यांना मी भेटी दिल्या व त्यांच्याशी चर्चा केली.

यासाठी ग्रामीण विभागात सेल्फ हेल्प ग्रुप व गावातल्या सामाजिक संस्थांशी संपर्क केला. लहान गावांमध्ये उत्सव जत्रांच्या दरम्यान होणारे कार्यक्रम, सभासमारंभ, लग्नकार्य इत्यादी प्रसंगी गाणे बजावणे, लोककला महोत्सव इत्यादींना मी प्रत्यक्ष भेटून काम केले.

पं. कुमार गंधर्व यांचे धुनउगम रागांचे कार्य मी अभ्यासले.

B) विश्लेषण

लोकधुनांचे संकलन करून त्यांचे विस्तृत विश्लेषण मी केले. शास्त्रीय संगीतासाठी उपयुक्त लोकधुना निवडून मी त्यांचा अधिक अभ्यास केला. या निवडक लोकधुनांपैकी तीन लोकधुनांचा मी अतिशय बारकाईने अभ्यास केला. लोकधुनेतून रागांची निर्मिती करण्याच्या दृष्टीने यावर विचार करून व धुनउगम रागांच्या निर्मिती प्रक्रियेतले टप्पे शोधले. ही निर्मिती प्रक्रिया शोधून ती उलगडून दाखवण्याचा प्रयत्न केला व तीन धुनउगम रागांची निर्मिती केली. या तीन रागांचा मूळ लोकधुनेशी संबंध, लोकधुनेतून निर्मित रागाची विस्तृत माहिती, स्वरविस्तार मी दिला आहे. या रागात बंदिशी बांधून रागाचे गायनही केले आहे. याचे ध्वनिमुद्रण सोबत दिले आहे.

१.८ उपयुक्तता

- १) प्रस्तुत संशोधनामुळे काही लोकधुनांचे ध्वनिमुद्रण केल्याने त्यांचे जतन होऊ शकेल. सांस्कृतिक वारसा जोपासण्याच्या दृष्टीने हे आवश्यक वाटते.
- २) धुनउगम रागांची निर्मितीप्रक्रिया व त्यातील महत्त्वाचे टप्पे शोधल्यामुळे या दिशेने संशोधनाला चालना मिळेल.

VI. २. धुनउगम रागांची निर्मितीप्रक्रिया

A) प्रक्रिया

एखादी लोकधुन जेव्हा रागात परिवर्तित केली जाते तेव्हा पुढील परिवर्तने होतात -

- १) लोकधुन तीन चार स्वरांमध्ये असते. रागत्व प्राप्त होण्यासाठी किमान पाच स्वरांची आवश्यकता असते त्यामुळे हा पाचवा स्वर काही विशिष्ट विचारांनी घेतला जाऊ शकतो. यामध्ये षड्ज मध्यम भाव, षड्ज पंचम भाव, षड्ज गांधार भाव अशा विचाराने पाचवा स्वर मिळविला जाऊ शकतो.
- २) लोकधुन पुष्कळदा फक्त पूर्वांगातच असते. अशा वेळी पूर्वांगाचे प्रतिबिंब म्हणून उत्तरांगातले स्वर मिळवावे लागतात. रागात एकाच वेळी पाठोपाठचे दोन स्वर वर्ज्य करू नयेत हा नियम आहे. या दृष्टीने स्वरांची भर टाकावी लागते.
- ३) लोकधुन फक्त एका सप्तकात असते असे नाही. ती कित्येकदा मध्ये सा पासून सुरू होत नाही. अशा वेळी त्या लोकधुनेचा आधार स्वर सा शोधावा लागतो व आधार स्वराच्या संदर्भात स्वरांची मांडणी करावी लागते.
- ४) लोकधुनेत विशिष्ट स्वरसंगतीची पुनरावृत्ती होत असते. या पुनरावृत्ती होणाऱ्या स्वरसंगती संवादाच्या आधारे रागाचे स्वरूप शोधले जाऊ शकते.
- ५) लोकधुनेला विस्तारून तिचा राग बनविण्याचे अनेक मार्ग असू शकतात. त्यापैकी एकच योग्य आहे असे नव्हे.
- ६) राग म्हणजे केवळ स्वरसप्तक नव्हे. रागाचे विशिष्ट चलनही असते. त्यात स्वरांची कमीअधिक बलस्थाने असतात. काही दीर्घ असतात तर काही दीर्घ केली जात नाहीत. काहीवर न्यास असतात तर काहीवर न्यास नसतात. काहीवर आरोही न्यास असतात, तर काहीवर अवरोही न्यास असतात, तर काहीवर संपूर्ण न्यास विश्रांती असते. काही स्वर सरळ लागत असतात तर काहीची ठेवण वक्र असते. रागाचे चलन, त्याचे वळण, त्याचे ठहराव यांचेही सूचन लोकधुनेतून होणे अपेक्षित असते. एखाद्या लोकधुनेची रागधुन

बनण्याची ही प्रक्रिया आहे. धुनउगम रागांची ही निर्मिती प्रक्रिया आहे.

(B) टप्पे

या निर्मितीप्रक्रियेतले सर्वसामान्य टप्पे असे आहेत -

- १) लोकधुन ऐकणे
- २) स्वरांची दीर्घता, स्वरांचे लगाव या दृष्टीने त्याचा वेध घेणे.
- ३) लोकधुनेची स्वरलिपी बनवणे.
- ४) लोकधुनेचे आरोहावरोह शोधणे.
- ५) लोकधुनेत लागणाऱ्या स्वरांचा लहानमोठेपणा, ञ्हस्वदीर्घपणा, न्यास इ. तपासणे.
- ६) लोकधुनेत लागणाऱ्या स्वरसंगती शोधणे.
- ७) त्या स्वरसंगतीच्या आधारे स्वरांची वळणे शोधणे.
- ८) स्वरसंगतीचे विश्लेषण करणे व त्यामधून स्वरांचे संवाद शोधणे.
- ९) धुनेत लागणाऱ्या सर्व स्वरांच्या संगती व त्यांचे स्पष्ट आरोहावरोह शोधणे.
- १०) रागाच्या नियमाच्या दृष्टीने अभ्यास करणे.
- ११) रागनियम कुठे साधत नाहीत याचा शोध घेणे.
- १२) लोकधुनेला रागत्व मिळवून देण्याच्या दृष्टीने त्यात आवश्यक ती भर घालणे.
- १३) रागाची लक्षणे निश्चित करणे. उदा. जाती, कोमल तीव्र, वर्ज्य, न्यास, वादीसंवादी इ.
- १४) त्या लोकधुनेतले स्वरलगाव, स्वरांचे दर्जे, स्वरोच्चार यांचा रागचलनात अंतर्भाव करणे.
- १५) धुनउगम रागांचा स्वरविस्तार, ताना यांचा स्पष्ट उल्लेख करणे.
- १६) रागात बंदिश बांधणे.
- १७) ती बंदिश व तो राग ख्याल शैलीने विस्तारणे.

ग्रीष्म ऋतुतले चैत्र, वैशाख, ज्येष्ठ हे महिने प्रचंड तापमानाचे असतात. सूर्य आग ओकत असतो. पाण्याची पातळी खाली जाऊन जमीन खूप तापते. कोरडा दुष्काळ पडला असतो. जमिनीला भेगा पडलेल्या असतात. त्यामुळे ही शुष्क जमीन पुढे येणाऱ्या वर्षाऋतुची वाट बघते. आषाढ, श्रावण, भाद्रपद या वर्षाऋतूत मेहा (म्हणजे पाऊस) येईल व नेहा (म्हणजे स्नेह अथवा आनंद) वर्षाव होईल अशी आशा बंदिशीतून व्यक्त झाली आहे.

छोट्या ख्यालात पंचमहाभूतांचा उल्लेख अंतःस्थात आहे. निसर्गातली ही तत्त्वे मानून, सुन-सोच-अमल कर अशी आशा व्यक्त झाली आहे. या रागाचे नाव ऋतु असे ठेवताना 'निसर्ग' (environment/nature) चा भाव केंद्रस्थानी आहे.

राग ऋतु, बडा ख्याल, रूपक ताल 47 bpm

स्थायी

१	२	३	४	५	६	७
			- - सा - ५ ५ जे ५ ४	- रे ग रे ५ ठ ५ मे ५	- सा - रे ५ अ ५ ग ६	ग रे - सा ५ नी ५ ज ७
सा - - - ले ५ ५ ५ १	- - सा - ५ ५ सू ५ २	रे ग म मं र ५ ज ५ ३	म ग रे सा से ५ ५ ५ ४	- ५ ५	- - सा - ५ ५ सू ५ ६	- ध नि ध ५ र वा ५ कु ७
सा आ १	नि ध ५ २	- - ध - ५ ५ ता ५ ३	ग रे - - ५ पे ५ ५ ४	- - सा रे - - ध ५ ५	सा सा - - र ती ५ ५ ६	- - - सा ५ ५ ५ प ७
सा रे ग म डा ५ ५ ५ १	रे - सा सा ५ ५ ५ अ २	सारे ग म मं - का ५ ५ ५ ५ ५ ३	म ग रे सा - - ल ५ ५ ५ - - ४			

अंतरा

-- सां ऽ	ऽ ध नि ध
-- सू ऽ	ऽ र्वा ऽ प
६	७

सां	ध	-- ध सां	रे गं सां रें	ऽ सां रें सां	सां - सां -	ऽ ध नि ऽ
डा	ऽ	ऽ ऽ बो ऽ	ले ऽ ऽ ऽ	ऽ ध ऽ र	ती ऽ सू ऽ	ऽ र्वा ऽ प
१	२	३	४	५	६	७

सां	-	नि ध	ध सां	रें गं सां रें	-	सां
डा	ऽ	ऽ	बो ऽ	ले	ऽ	ऽ
१	२	३	४	५	६	७

- रें - सां	सां	-	ध	- - रें सां	सां - नि ध	- ध नि ध
- ध - र	ती	ऽ	ऽ	ऽ ऽ रि तु	आ ऽ ऽ ऽ	ऽ मे ऽ हा
१	२	३	४	५	६	७

रे - - -	- - रे ग	रे सा - -	नि ध - -
ला	ऽ ऽ ने ऽ	हा ला ऽ ऽ	ऽ ऽ - -
१	२	३	४

राग ऋतु, छोटा ख्याल, ताल एकताल

काहे समझत नाही
मन की बात मानो
सुन सोच अमल कर बात
धरा जल अगनी तेज वायू
इन पाँच तत्त्व को मानो

स्थायी

				ध	—	ग	—	रे	सा	रेग	सारे
				का	ऽ	हे	ऽ	स	म	झऽ	तऽ
				२		०		३		४	
सा	-	सानि	ध	सा	रे	ग	म	मं	मग	रेसा	सा
ना	ऽ	ही	ऽ	म	न	की	ऽ	ऽ	बाऽ	ऽऽ	त
×		०		२		०		३		४	
सा	-	रे	-	सा	रे	ग	म	मं	मग	रेसा	सा
मा	ऽ	नो	ऽ	म	न	की	ऽ	ऽ	बाऽ	ऽ	त
×		०		२		०		३		४	
सा	सा	सा	रे	ग	म	मं	ध	सां	सां	सांध	मंम
सु	न	सो	ऽ	च	अ	म	ल	क	र	बाऽ	ऽऽ
×		०		२		०		३		४	
	धमं	मग	मंम	गरे							
	ऽऽ	ऽऽ	ऽऽ	तऽ							
	×		०								

अंतरा

							मं	ध	-	सां	सां
							ध	रा	ऽ	ज	ल
										३	४
रेगं	सारेँ	सां	-	ध	-	,	मं	ध	-	सां	सां
अऽ	गऽ	नी	ऽ	ऽ	ऽ	,	ध	रा	ऽ	ज	ल
×	०	०		२		०	३			४	
रेगं	सारेँ	सां	-	धसां	रेगं	सां	रेँ	-	सां	ध	धगं
अऽ	गऽ	नी	ऽ	तेऽ	ऽऽ	ज	वा	ऽ	यु	इ	नऽ
×	०	०		२		०	३			४	
रेँ	-	सां	रेँ	-	सां	सांनि	ध	-	-	निध	मम
पा	ऽ	च	त	ऽ	त्व	को	-	-	-	माऽ	ऽऽ
×	०	०		२		०	३			४	
धमं	मग	मम	गरे								
ऽऽ	ऽऽ	ऽऽ	नोऽ								
×	०										

B. राग अनुप

मध्यप्रदेशातल्या माळवा प्रांतात गायली जाणारी एक लोकधुन आहे.^{५३}

सामूहिक स्वरात ख्रिया हे लोकगीतगात होत्या. या गीताच्या धुनवर/स्वरांवर आधारित हा 'धुनउगम' राग आहे.

बेणा जो पिताजी गंगाजी गया जो

क्यो भयो दिलडो उदास, म्हाने

हे त्या गीताचे शब्द होते.

निनि सारे सारेसा सासा, सासाग - -, गमगमपमग मप मग, साग मप मग, रेग मग सारेसाऽ, ग रे नि

असे या लोकगीताचे स्वर आहेत.

रागात्मा - निसारेसा , सागमप मग , रेगमगरेसा , गरेनि

आरोह - नि सा ग म प, सांनिसां

अवरोह - सांनि, पमग, रेगमग, रेसा

● आरोहात सागमप असा रिषभ वर्ज्य करावा मात्र रेगमग असा रिषभ घ्यावा. (बागेश्रीत साग, रेगमग असा आधी रे टाळून नंतर घेतला जातो त्याप्रमाणे)

● निसागमप व पमगरेसानि असे मंद्र सप्तकातले उत्तरांग व मध्य सप्तकांचे पूर्वांग असे रागाचे स्वरूप आहे. मध्य सप्तकाचे उत्तरांग व तार सप्तकाचे पूर्वांग यात निसांगंमपं व पंमंगरेसानि अशी पुनरावृत्ती अपेक्षित आहे. आवाज धर्मानुसार नि सां, गरेनि , सागं सांगंमं ग सारेसां अशा स्वरसंगती घ्याव्या.

● मध्य सप्तकातले स्वरूप सागमप आणि मगरेसा असे असले तरी सुरुवात व शेवट निषादाने करावा. ग्रह व अंश स्वर निषाद ठेवावा. (यमनात निषादाने सुरुवात केली जाते त्याप्रमाणे)

निऽऽ सागम प , म ग रे सा , ग रे सा नि